

УДК 811.161.2/.162.1'342'01]-115(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-213-45>

СИСТЕМНА РОЛЬ ПАЛАТАЛІЗАЦІЙ У СТАНОВЛЕННІ ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГІЧНОЇ БУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ МОВ

SYSTEMIC ROLE OF PALATALISATIONS IN THE FORMATION OF THE PHONETIC-PHONOLOGICAL STRUCTURE OF UKRAINIAN AND POLISH LANGUAGES

Нестеренко Т. А.,

orcid.org/0000-0001-8987-4350

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української філології та журналістики

Центральноукраїнського державного університету

імені Володимира Винниченка

Стаття присвячена дослідженню системної ролі палаталізаційних процесів у формуванні фонетико-фонологічної будови української і польської мов. Палаталізації, зародившись у середньому праслов'янському періоді, охопили всі діалекти праслов'янської мови та справили вирішальний вплив на становлення їхнього консонантизму. Простежено еволюцію м'яких приголосних від їх позиційних варіантів до фонем із самостійним смислорозрізняльним статусом. Аналіз подає порівняльну картину чергувань приголосних, що виникли внаслідок взаємодії приголосних з голосними переднього ряду, а також рефлексів «приголосний+ј», а також охоплює процеси фонологізації палатальних в умовах розпаду праслов'янської мови. Окрему увагу приділено специфіці палаталізацій на протопольському й протоукраїнському ґрунті, які попри спільну базу демонструють суттєві розбіжності в тривалості, глибині й типі модифікацій. Обґрунтовано виникнення мікросистем палатальних фонем, трансформацію їх артикуляційної й функціональної ролі та розширення фонемної опозиції за ознакою твердість–м'якість.

Акцентовано на тому, що тенденція до складового сингармонізму, яка зародилася ще в спільний праслов'янський період і визначила палатальність як одну з найголовніших фонетичних рис, що нею слов'янські мови відрізняються від неслов'янських, досягши свого максимуму в період постання окремих слов'янських мов, перестала діяти, а з нею разом занепав закон палаталізації. Підкреслено, що результати палаталізацій стали підґрунтям для подальших змін, зокрема депалаталізації, що вплинула на остаточне оформлення вокалізму.

До найважливіших фонологічних результатів палаталізацій віднесено постання приголосних фонем нової якості, які були м'якими (пом'якшеними) за своєю природою і спричинили появу кореляції палатальність–непалатальність – категорії, що виділяє українську та польську мови на тлі інших європейських.

Ключові слова: праслов'янська мова, праслов'янський консонантизм, протоукраїнські діалекти, протопольські діалекти, палаталізація, депалаталізація, опозиція палатальність–непалатальність, українська мова, польська мова.

The article is dedicated to the study of systemic role of palatalization processes in the formation of the phonetic-phonological structure of Ukrainian and Polish languages. Palatalizations, originating in the Middle Proto-Slavic period, covered all dialects of the Proto-Slavic language and had a decisive influence on the formation of the consonantism of both languages. The article traces the evolution of soft consonants from their positional variants to phonemes with an independent semantic-distinguishing status. The analysis presents a comparative picture of consonant alternations that arose as a result of the interaction of consonants with front vowels, as well as “consonant+ј” reflexes, and also covers the processes of phonologization of palatals in the conditions of the fragmentation of the Proto-Slavic language. Special attention is paid to the specificity of palatalizations on the Proto-Polish and Proto-Ukrainian background, which, despite the common base, demonstrate significant differences in the duration, depth and type of modifications. The emergence of microsystems of palatal phonemes, the transformation of their articulatory and functional role and the expansion of the phonemic opposition on the basis of hardness-softness are substantiated.

The article emphasizes that the tendency towards syllabic synharmonism, which originated in the common Proto-Slavic period and defined palatality as one of the most important phonetic features that distinguish Slavic languages from non-Slavic ones, having reached its maximum during the period of the emergence of individual Slavic languages, ceased to operate, and with it the law of palatalization declined. It is emphasized that the results of palatalization became the basis for further changes, in particular depalatalization, which influenced the final formation of vocalism.

The most important phonological results of palatalization include the emergence of consonant phonemes of a new quality, which had a softened character and caused the emergence of the palatal-nonpalatal opposition – a category that distinguishes Ukrainian and Polish from other European languages.

Key words: Proto-Slavic language, Proto-Slavic consonantism, Proto-Ukrainian dialects, Proto-Polish dialects, palatalization, depalatalization, palatal–nonpalatalization opposition, Ukrainian language, Polish language.

Постановка проблеми. Протягом довгого історичного періоду, який нараховує близько десяти століть, розвиток діалектів праслов'янської мови відбувався в рамках жорстких фонетичних законів, одним з яких був закон палаталізації. Тенденція до складового сингармонізму, підкріплена тяжінням до висхідної звучності, спричинила до більш тісної взаємодії звуків у межах складу. Оскільки праслов'янська мова отримала в спадок від праіндоєвропейської мови-основи лише тверді приголосні, то дієзні за своєю природою передньоязикові голосні, а також сонант [j] у звуковому потоці спричиняли перехідне пом'якшення попередніх приголосних. Палаталізаційні процеси почалися ближче до середнього праслов'янського періоду та охопили всі діалекти праслов'янської мови, а деякі з них остаточно рефлексувалися до кінця Х ст., часу, коли постали самостійні слов'янські мови. Наслідки закону палаталізації, зокрема другого, третього перехідного пом'якшення задньоязикових, рефлeksi «губний + j», *dj, *tj відрізняються в українській і польській мовах. Це робить їх цікавим об'єктом порівняльно-історичних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У доісторичний період закон палаталізації зумовив якісну й кількісну перебудову фонетико-фонологічної системи праслов'янської мови, що відображено в численних працях, присвячених порівняльно-історичному опису слов'янських мов. Вплив на формування фонетико-фонологічної будови української мови досліджено в монографії Ю. Шевельова «Історична фонологія української мови» [1], відповідний матеріал представлено в підручниках та посібниках з історичної граматики української мови [2; 3]. Опис палаталізацій на ґрунті польщизни здійснено в працях С. Слонського (S. Słowski), З. Штібера (Z. Stieber), З. Клеменсевича (Z. Klemensiewicz), Т. Лера-Сплавінського (T. Lerh-Splawinski), С. Урбанчика (S. Urbanczyk), Б. Вальчака (B. Walczak), К. Длугош-Курчабової (K. Długosz-Kurczabowa) та С. Дубіша (S. Dubisz) [4]. Аналіз головних особливостей українського і польського консонантизму має місце в монографії «Історична типологія слов'янських мов» [5].

Мета дослідження. Метою нашої статті є довести системну роль палаталізацій у становленні фонетико-фонологічної будови української і польської мов.

Виклад основного матеріалу. До важливих фонетичних наслідків палаталізацій належить розширення системи праслов'янського консонантизму за рахунок м'яких приголосних. Єдиного погляду на кількість палатальних та їхній фонемний статус у ранніх праслов'янських діалектах немає. Імовірно, на той час диференційна фонематична ознака палатальність–непалатальність ще не була остаточно сформована. Як твердить Ю. Карпенко, ознака дієзність–недієзність у праслов'янські часи була притаманна як одна з провідних саме голосним. Приголосні ж, що не були м'якими з походження (а такими були хіба що /ž/, /dž/, /č/, /š/), набували дієзності виключно позиційно [6, с. 57]. До цієї думки пристає М. Жовтобрюх: «Губні фонemi /b/, /p/, /v/, /m/ та передньоязикові /d/, /t/, /z/, /s/, /c/, /r/, /l/, /n/, крім свого головного вияву в непом'якшених звуках, у позиції перед голосними переднього ряду реалізувалися також у напівпом'якшених приголосних, що становили їх позиційні варіанти: /b'iti/, /v'era/, /męso/, /d'elo/, /z'ima/, (s'elo), /kr'ikъ/, /l'ev/, /n'esti/» [2, с. 54].

Іншим важливим фонетичним наслідком палаталізаційних процесів у було чергування приголосних. Як відомо, у системі консонантизму пізньої праслов'янської доби відбулася низка альтернатив: *g//ž', *k//č', *x//š' – унаслідок першої палаталізації задньоязикових (*gъnati – ž'enŏ, ręka –> ręc'ьka, *suxъ – suš'iti) та внаслідок змін сполучень *gj, *kj, *xj (*lъgati – lъž'a, *plakati – plač'ь, *suxъ – suš'a); *g//dz'(z'), *k//c', *x//s' – унаслідок другої й третьої палаталізації задньоязикових (*ręka – ręc'ě; likъ – lic'e, straxъ – strac'i); *z//ž', *s//č' – унаслідок змін сполучень *zj, *sj (*laziti – laž'o, *plakati – plač'o); d//dz', t//c*** – унаслідок змін сполучень *dj, *tj у західнослов'янських діалектах; d//ž' (dž'), t//č' – у східнослов'янських (*saditi – saž'a, *xoditi – xodž'o / xodž'o; *světiti – svěc***a / svěč***a); r//r', n//n', l//l' – унаслідок рефлексії *rj, *nj, *lj (konjъ > kon'; polje > pol'e); b//bl', p//pl', m//ml, v//vl' – унаслідок рефлексії *bj, *pj, *mj, *vj (*zemja > zeml'a, *lubjŏ > lubl'o).

На час пізньої праслов'янської мови діалектні відмінності поглибилися, тому деякі вияви палаталізації зазнали особливих модифікацій на ґрунті окремих діалектних груп. Палатальні приголосні існували у вигляді позиційних варіантів, але протиставлення палатальний–непалатальний як класифікаційна характеристика приголосних фонем ще не сформувалося. На тлі розпаду праслов'янської мови (VI–VII ст.) діалектні відмінності в західнослов'янських і східнослов'янських діалектах лише поглиблюються. Відбувається модифікація палатальних приголосних також на протоукраїнському й протопольському ґрунті, де розпочинається процес фонологізації палатальних приголосних.

Спільної думки про кількість приголосних, успадкованих із праслов'янської мови протоукраїнськими та протопольськими говорами не існує. Автори «Історичної граматики української мови» (1980) до складу пізнього слов'янського консонантизму відносять 10 м'яких фонем /dž'/ /ž'/, /č'***/, /š'/, /n'/, /r'/, /l'/, /dz'/>/z'/, /c'/, /s'/ і зауважують, що в окремих праслов'янських діалектах могли існувати особливі вияви палатальних фонем (переважно африкат) [3, с. 48–49]. Дослідники історії польської мови зазначають: «Унаслідок процесів палаталізації до складу палатальних входило 12 фонем: *ǫ*(*pǫ*), *ǫ*(*bǫ*), *ǫ*(*mǫ*), *ǫ*(*vǫ*), *c'*, *z'*, *š'*, *ž'*(*dž*), *č'*, *l'*, *n'*, які й були успадковані польщиною з праслов'янської основи» [4, с. 144].

Розбіжності в кількісному складі фонем зумовлені неоднаковими поглядами на фонологічний статус деяких палатальних, зокрема, мікросистеми губних, а також [c'] та середньопіднебінних. Невизначеність передусім пов'язана з тим, що йдеться про доісторичний етап: мова того періоду існує лише завдяки порівняльно-історичним реконструкціям; датування процесів встановлюється методом відносної хронології; погляди мовознавців на час, коли праслов'янська спільнота перестала існувати, різняться. До того ж після розпаду праслов'янської мови протоукраїнські й протопольські діалекти успадкували дещо відмінні системи приголосних і в ході свого подальшого розвитку ці відмінності лише поглиблювали. Прикладом може слугувати фонологічний статус палатальних *ǫ*(*pǫ*), *ǫ*(*bǫ*), *ǫ*(*mǫ*), *ǫ*(*vǫ*) у західнослов'янських діалектах, і, навпаки, їхня напівпалатальність у мові слов'ян східних. Крім того, як твердить М. Жовтобрюх, окремим східним діалектам спільнослов'янської мови була відома фонема /dž'/, тоді як західній групі говорів – /dž'/, а південним – /žď'/ і /žt'/ [2, с. 49].

Виникнення м'яких приголосних фонем спричинило не лише різке збільшення системи консонантизму за рахунок нової диференційної ознаки палатальність–непалатальність, а й розширило сферу фонемних протиставлень у системі слов'янського консонантизму. Також поява м'яких призводить до зміни сполучуваності голосних і приголосних: «Голосні переднього ряду почали вживатися не лише після твердих приголосних фонем, які на слов'янському мовному ґрунті стали реалізуватися в напівпом'якшених приголосних звуках, а й після м'яких фонем, що стали сполучатися з голосними як переднього, так і непереднього ряду» [2, с. 49].

На час розпаду праслов'янської мови почали оформлюватися важливі фонологічні наслідки палаталізацій, а саме: 1) відбулися зміни сполучуваності голосних і приголосних; 2) палатальність–непалатальність стала диференційною ознакою в системі консонантизму.

Причини фонологізації палатальних приголосних можна пояснити так: оскільки м'які приголосні почали вживатися в тій самій фонетичній позиції, що й тверді (перед тими самими голосними), вони отримали здатність розрізнявати значення слів і їхніх форм, отже, м'якість приголосних набула фонологічного статусу, стала реалізувати смислорозрізнявальну функцію фонем. Це спричинило важливі фонологічні наслідки, що вплинули на формування консонантизму як спільнослов'янської, так і її пізніших нащадків – протоукраїнської мови і ранньої польщизни.

Уже після розпаду праслов'янської мови артикуляція напівпом'якшених приголосних у протоукраїнських і протопольських діалектах продовжувала зазнавати змін.

Перебіг подальших палаталізаційних процесів у протопольських діалектах увиразнюється в понятті «польські палаталізації». Термін «польські палаталізації» багатозначний, у його діапозон входять польські модифікації палатальних приголосних, успадкованих з праслов'янської мови, так і палаталізаційні процеси, започатковані й розвинуті на ґрунті власне польської мови.

У першій фазі розвитку польщизни м'які фонемі, успадковані з праслов'янської мови, залишалися без змін. Загалом унаслідок процесів палаталізації його склад уміщав 12 фонем: $\acute{r}(\acute{r}l)$, $\acute{b}(\acute{b}l)$, $\acute{m}(\acute{m}l)$, $\acute{v}(\acute{v}l)$, c' , z' , $\acute{s}$, $\acute{z}(\acute{d}\acute{z})$, $\acute{c}$, $\acute{f}$, $\acute{l}$, $\acute{n}$ [4, с. 144].

Польська палаталізація знаменувала радикальні зміни в групах напівпалатальних позиційних варіантів губних і передньоязикових: процеси їхнього м'якшення не були остаточно завершені в попередній період, тож губні $[b']$, $[p']$, $[m']$ та $[c']$ (результат другої палаталізації), а також середньопіднебінні $[d']$, $[t']$, $[s']$, $[z']$ фонологічного статусу не мали. Початкові процеси польської палаталізації полягали передусім у зміні фонологічного статусу губних і передньоязикових. Зміни відбувалися в кілька етапів, а після закінчення процесу фонологізації варіанти фонем набули самостійного фонологічного статусу.

На початковому етапі старопольського періоду (X–XIII ст.) сформувалася нова якість фонем $/b'/$, $/p'/$, $/v'/$, $/m'/$. Польські вчені пов'язують фонологізацію з передголосною (перед голосними переднього ряду) позицією приголосних [6]. Приголосні $*p$, $*b$, $*m$, $*v$ перед голосними переднього ряду набували позиційного м'якшення: $piti > *p\acute{i}ti$ (пізніше $\acute{p}i\acute{c}$); $biti > *b\acute{i}ti$ (пізніше $\acute{b}i\acute{c}$); $viti > *v\acute{i}ti$ (пізніше $\acute{v}i\acute{c}$); $*mil\acute{y}b > *m\acute{i}l\acute{y}b$ (пізніше $\acute{m}i\acute{y}$). У позиції перед голосними переднього ряду зберігалася тверда вимова. Пор. $*v\acute{e}ra > *v\acute{e}ra > \acute{v}ara$ ($\acute{v}ipa$), але $vara$ (вигук). Це зумовлює фонематичне розрізнення $/b' - /b/$; $/p' - /p/$; $/v' - /v/$; $/m' - /m/$.

У подібний спосіб перед голосними переднього ряду постали напівпалатальні зубні передньоязикові $/t'/$, $/d'/$, $/s'/$, $/z'/$. Передголосна позиція спричинила фонологізацію цих одиниць: $*t\acute{e}lo > *t'\acute{e}lo > *t'\acute{a}lo$ (пізніше $c'\acute{a}lo > \acute{c}alo$); $*d\acute{e}d > *d'\acute{e}d > *d'\acute{a}d$ (пізніше $z'\acute{a}d > \acute{d}z\acute{a}d$); $*s\acute{e}stra > *s'\acute{e}stra > *s'\acute{o}stra$ (пізніше $\acute{s}ostr\acute{a}$); $*z\acute{e}lo > *z'\acute{e}lo > *z'\acute{o}lo$ (пізніше $\acute{z}olo$).

Схожий перебіг і тотожні результати спостерігаємо в розвитку приголосних $*r$, $*l$, $*n$, які, пройшовши стадію позиційних варіантів, поповнили систему палатальних фонем ранньої польщизни: $*nesq > *n'\acute{e}sq > *n'\acute{o}sq$ (пізніше $\acute{n}os\acute{e}$); $*r\acute{e}zati > *r'\acute{e}zati > *r'\acute{a}zac$ (пізніше $\acute{r}azac$); $*l\acute{e}sz > *l'\acute{e}sz > *l'\acute{a}sz$ (пізніше $\acute{l}asz$).

Подальший розвій польських палаталізацій відбувався в напрямі індивідуального розвитку кожної з груп фонем. Новопосталі губні $/b'/$, $/p'/$, $/v'/$, $/m'/$ злилися з фонемами, успадкованими із праслов'янської. Тоді як новопосталі фонемі $/s'/$, $/z'/$, $/t'/$, $/d'/$, $/n'/$ поступово розвивалися аж до XIII ст. і з того часу в стабілізованій формі середньоязикових фонем $/s/$, $/z/$, $/t/$, $/d/$, $/n/$ дійшли до наших днів.

Розвиток фонемі $/t/$ був набагато складнішим, хоча відбувався за подібною схемою як у сполюках $\acute{t} < *tj$, так і в позиції $\acute{t} < *r + i$, e , $\acute{e}$, $\acute{e}$, $\acute{e}$. Польські науковці так пояснюють перебіг цього процесу: «Спочатку з'явилася реалізація асинхронної палатальності, яка спричинила появу двоелементної фрикативної вимови r^z (по сусідству з глухими r^s). Еволюція цієї сполюки відбувалася шляхом розвитку другого епентичного елемента за рахунок поглинання артикуляції початкового елемента [4, с. 146]. У підсумку це призвело до переходу r в $\acute{z}/\acute{s}$: $\acute{r}eka > \acute{z}eka$ (орф. $rzeka$). Уперше цей процес засвідчено на початку XV ст.

Натомість фонема /l/ не відзначається особливою складністю: як унаслідок взаємодії з *j (*volja*), так і в препозиції до голосних переднього ряду *e, *ę (*lěsъ*) виникла палатальна фонема /lʲ/, які до XVI ст. згодом ототожнилися. У подальшому фонема /l/ на польському ґрунті зазнала депалаталізації, однак у позиції перед /i/ побутував її напівм'який варіант: (*vol'i, l'ist*); зрештою виникла тричленна опозиція *l : l' : l''*.

Відбулося посилення м'якості: *s***, z***, t***, d***, n*** > ś, ź, ć, dź, ń* (**losъ* («лосъ») > *los' > los*) та перехід м'яких зубних у шиплячі (**gostъ* («гість») > *gost' > gość*; **spri* («спи») > *spri > śpi*). Як твердять К. Длугош-Курчабова і С. Дубіш, це спричинило до значного розширення мікросистеми постійно м'яких середньоязикових фонем, до складу яких входять *ć, dź, ś, ź, ń, j* [4, с. 156]. Згодом у новопольський період унаслідок іншомовних впливів з'явилися нові напівпалатальні передньоязикові *t***, d***, s***, z***, ʒ***, ʃ***, ʂ***, ʐ***, ʑ***, ʒ***, ʃ***, ʂ***, ʐ****, як-то в словах: *s***inus, ʒ***igolo, t***ul*.

Можна твердити, що «фонологізація м'якості в історії польської мови – це складний і багатоступеневий процес кількісних і якісних змін у системі консонантизму, що має свою тяглість та зв'язок із протилежним явищем – депалаталізацією» [7, с. 96]. Лише на початку XX ст. постала унікальна система консонантизму, яка й була засвоєна новочасною польською мовою.

У протоукраїнських говорах процеси фонологізації палатальних відбувалися повільніше й характеризувалися відсутністю експансії. «Поширення фонематичної і нефонематичної палаталізації позначило всі тогочасні діалекти. Варто зауважити, що в протоукраїнських діалектах, надто в київсько-поліських, воно було менш інтенсивним, ніж в деяких інших слов'янських», – твердить Ю. Шевельов [1, с. 99].

На час розпаду праслов'янської мови диференційна фонематична ознака палатальність–непалатальність у протоукраїнських діалектах, вочевидь, ще не була остаточно сформована. М'якими були шиплячі /ʒʲ/, /čʲ/, /šʲ/ (результат першого перехідного пом'якшення та впливу j), а також сонорні передньоязикові /rʲ/, /lʲ/, /nʲ/, що розвинулися внаслідок йотації; третя палаталізація упровадила протиставлення середньопіднебінних /sʲ/–/s/, /zʲ/–/z/. Усі інші передньоязикові приголосні вимовлялися перед голосними переднього ряду [e], [i], [ɛ], [ä], [ɤ] як напівпом'якшені позиційні варіанти. Побутує думка, що на ґрунті східнослов'янських діалектів, як і в ранній польській мові, успадковані з праслов'янської мови напівпом'якшені приголосні, що виступали в препозиції до голосних переднього ряду, поступово артикуляційно зблизилися з м'якими й повністю палаталізувалися. «У процесі розвитку фонологічної системи, – пише Ю. Карпенко, – фонемоутворювальна функція ознаки «дієзність–недієзність» перейшла від голосних до приголосних» [6, с. 57]. Останні, за висловом вченого, «досить послідовно розділились на дієзні (м'які) та недієзні (тверді), хоч ряд інших фонетичних процесів істотно деформував цю лінію розвитку» [6, с. 57].

Натомість Л. Булаховський і Ю. Шевельов, дослідивши писемні пам'ятки XI–XII ст., доходять висновку, що на протоукраїнські діалекти таке неперехідне пом'якшення не поширилося [8; 1]. Палаталізація напівм'яких приголосних на українському ґрунті «розпочинається тільки з кінця XII ст., і то дуже обмежено – лише в позиції перед ʒ та колишнім слабким ь, – і її наслідки успадкувала українська мова: [rat'ь] – [ratʲ], [л'ѣто] – [л'іто], [т'ѣн'ь] – [т'інʲ] [2, с. 81].

Примітно, що українська мова розвивалася в оточенні слов'янських мов, які характеризуються загальною поширеністю м'якості як губних, так і зубних (білоруська, польська, східно-болгарські говірки), але при цьому майже на всьому географічному обширі (крім хіба що кресових говірок на межі російської, білоруської, польської) всі її приголосні виступають як тверді перед е, ь та рефлексом давнього i>укр. и (пор. укр. [неб'єснї] і блр. [n'eb'ěsny], [n'eb'ěsky]. Водночас, на думку Ю. Шевельова, «у самій українській мові є явища, які можуть привести до висновку, що вона таки проходила стадію всеохопного м'якшення» [1, с. 229]. Можна погодитися з твердженням, що окремішність української мови серед сусідніх слов'янських та

непослідовність її власних характерних рис свідчать, що брак м'якшення перед е та у (укр. и<і) є українською інновацією. Наприкінці дописемного періоду в українській мові відбулося пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду, але вже за якихось два століття по тому на зміну палаталізації прийшло ствердіння.

Ю. Шевельов констатує: «На місці первинної системи з 15 приголосних наприкінці передісторичної епохи постає система з 31 або 30 приголосних, що мала три новопосталі ряди пом'якшених приголосних, середньопіднебінних та африкат, які навзаєм накладалися між собою [1, с. 97]. «Склад приголосних, – зауважує дослідник, – зріс так сильно внаслідок палаталізаційних процесів. У деяких випадках, – зауважує М. Жовтобрюх, – м'якшення не було фонологічним (с' та середньопіднебінні), але частіше все-таки виникала опозиція за м'якістю/твердістю» [2, с. 268].

Активні палаталізаційні процеси на час постання української мови (XI ст.) в основному були завершені, але мова зберегла палаталізаційний потенціал. У говорах української мови /g/, /k/, /x/ були в були не просто твердими фонемами, вони мали статус постійно твердих, у постпозиції до них не вживався [i], а шиплячі, навпаки, були палаталізованими, постійно м'якими, тому після них не вживався [y]. Ще в XI ст. гы, кы, хы послідовно фіксується: *кънигы* (Ізб., 1073) (крім слів іншомовного походження). З XII ст. зміну [гы], [кы], [хы] на [гі], [кі], [хі] починаємо спостерігати в пам'ятках південного походження: *никии, секіра* (Є. Добр., 1164); у західних і південно-західних – з XIII ст.: *ризкии, ликии* (См. Грам., 1229); з XVI ст. – у пам'ятках північно-східного походження: *чашки* (Гр. І. Калити, 1327).

Перехід [гы], [кы], [хы] у [гі], [кі], [хі] пов'язаний з палаталізацією в цій позиції задньоязикових приголосних. У старопольській мові в цей час відбулася «четверта палаталізація» задньоязикових k, g, яка спровокувала появу сполучень [ki], [gi] (*drogi, rzymski, niebieski*) та фонологізацію /k'/, /g'/ [6]. У давньоукраїнській мові пом'якшені [г'], [к'], [х'] фонологічного статусу не мали. Сполучення [гі], [кі], [хі] з [гы], [кы], [хы] не збереглися, бо після злиття /i/ та /y/ в одній голосній /и/ почалася хвиля депалаталізацій, яка охопила також розглядані сполуки.

Подальші процеси м'якшення на українському ґрунті є результатом регресивної асиміляції за м'якістю у сполученнях приголосних, які опинилися поряд після занепаду зредукованих. Регресивна асиміляція за м'якістю відбулася в групах м'яких подовжених передньоязикових у позиції між голосними, зокрема в іменниках *життя, знаряддя, суддя, піччю* тощо. Можливо, результати уподібнення в групах «палатальний+j», наслідком яких є реалізація м'яких подовжених [д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [л':], [н':], [ж':], [ч':], [ш':], можна пояснити високим ступенем чутливості передньоязикових до м'якості. Після занепаду зредукованого [ь] передньоязиковий виявився в зоні безпосереднього впливу [j], тож відбулася регресивна асиміляція за м'якістю. Посилившись необхідним ступенем м'якості, попередній передньоязиковий поглинув [j] й перетворився на подовжений палатальний звук. Напр., *знан'є > знан'je > знан'н'є > знан':є* (укр. *знання*); *стат'є > стат'ja > стат'м'а > стат':а* (укр. *стаття*). Оскільки губні в діалектах української мови не могли набути необхідного ступеня палатальності, то й звука [j] вони не асимілювали: *кров'ю, здоров'я* тощо. Неоднакові вияви має в цій позиції передньоязиковий [р]. У літературній мові спостерігаємо роздільну вимову (*матір'ю, подвір'я*), а в деяких говірках південно-східного наріччя [р'] не втратив свою довгу м'яку вимову, тож маємо *матіррю, подвірря* тощо. Завершилася ця палаталізація не раніше другої половини XIII ст.

У староукраїнський період (вочевидь у XIII ст.) напівпалаталізовані варіанти приголосних переднього ряду перед [ä]>[ę], пом'якшилися *зять > з'ать > zęть; теля > тел'ä > tele*. Палаталізація задньоязикових перед [ä] завершує процес функціонування напівпалатального варіанта твердих фонем цього типу, разом з тим розширює функціонування в ній м'яких передньоязикових фонем та спричиняє позиційно необмежене вживання корелятивних пар за твердістю–м'якістю фонемних пар передньоязикових: /z/–/z'/, /s/–/s'/, /d/–/d'/, /t/–/t'/, /n/–/n'/, /r/–/r'/, /l/–/l'/. Губні приголосні в цій позиції, навпаки, стверділи.

Виникнення м'яких приголосних фонем розширило сферу фонемних протиставлень у системі українського консонантизму. Палаталізаційні процеси на ґрунті староукраїнської мови добігли свого кінця, проте остаточні кореляції за твердістю–м'якістю були встановлені лише внаслідок змін, пов'язаних зі ствердінням м'яких приголосних.

Висновки. Можна дійти висновку, що тенденція до складового сингармонізму, яка зародилася ще в спільний праслов'янський період і визначила палатальність як одну з найголовніших фонетичних рис, що нею слов'янські мови відрізняються від неслов'янських, досягши свого максимуму в період постання окремих слов'янських мов, перестала діяти, а з нею разом занепав закон палаталізації. На ґрунті української мови цей процес в основному завершився до XIII ст., тоді як у польській мові кількісні і якісні зміни в системі палатальних відбувалися переважно в окресі старопольського періоду (X–XV ст.), а фонологізація *ǫ*, *ć* сягнула середньопольського періоду (до 1772 р.). До найважливіших фонологічних результатів палаталізацій слід зарахувати постання приголосних фонем нової якості, які були м'якими (пом'якшеними) за своєю природою і спричинили появу кореляції палатальність–непалатальність – категорії, що виділяє українську та польську мови на тлі інших європейських.

Перспективу подальших досліджень становить висвітлення процесу депалаталізації, наслідки якої вплинули на остаточне оформлення системи українського і польського вокалізмів. Результати дослідження поглиблюють знання спільний період розвитку слов'янських мов та їхню генетичну близькість, висвітлять питання періодизації української й польської мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1066 с.
2. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. Підручник. Київ: Вища школа, 1980. 320 с.
3. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.
4. Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. Historyczna gramatyka języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. 580 s.
5. Історична типологія слов'янських мов: монографія / ред. О. Б. Ткаченко; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ: Довіра, 2008. 264 с.
6. Карпенко Ю. О. Українські звуки і та и: дві фонем чи одна? *Мова. Часопис*. Гол. ред. Ю. О. Карпенко. Одеса: ОДУ, 1995. № 1–2. С. 56–61.
7. Нестеренко Т. Еволюція палатальності крізь призму історичних звукозмін (на матеріалі української і польської мов): кваліфікаційна робота магістра: 035.033 Філологія. Слов'янські мови та літератури (переклад включно), перша – польська; Хмельниц. нац. ун-т. Хмельницький, 2024. 102 с. URL: <https://elar.khmnu.edu.ua/items/9358fe1b-969d-4807-b8a1-b3b729509dba> (дата звернення: 24.04.2025).
8. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 220 с.